Il-*Kantilena* ta' Pietru Caxaru: bejn lingwa u storja

Taħdita moqrija f'Palazzo Falzon, l-Imdina, 18 t'April 2009

Stanley Fiorini

Sa mill-ewwel pubblikazzjoni[1] tal-*Kantilena* ta' Pietru Caxaru wara li sabuha r-riċerkaturi Wettinger u Fsadni fl-ewwel volum tal-atti ta' Dun Brandan Caxaru, neputi ta' Pietru, l-awturi saħqu li l-poeżija kienet kollha kemm hi bil-Malti Semitiku għajr għal kelma waħda – *vintura* – fis-sbatax-il vers. Fost il-ħafna li kitbu warajhom qajla kien hemm min meriehom għajr Cassola li, fl-1983,[2] ġibed l-attenzjoni għal kelma oħra – *gueri* – fit-tieni vers li għaliha nissel tifsira li ma taqbilx ma' dik li tawha Wettinger u Fsadni. X'jgħidilna dan kollu dwar l-istat tal-ilsien Malti f'nofs is-seklu XV? Nistgħu nikkonkludu li l-eżistenza ta' kelma jew tnejn biss ta' nisel Rumanz f'kitba ta' 135 kelma f'20 vers tindika li l-Malti safi kien għadu qed jibda jitniġġes mir-Rumanz? Żgur li mhux il-każ, kif Wettinger innifsu jistqarr li dawn il-kelmiet ma kinux għajr *'the tip of a mountain of Romance words in the Maltese language'*.[3]

Dad-diskors ma jaħsadna xejn. Mhux biss il-lessiku kien diġà ddakkar sew, imma n-nomenklatura personali uffiċjali Maltija (qed neskludi l-laqmijiet) kienet kważi għalkollox Latinizzata. Biżżejjed tħares lejn id-diminuttivi tal-ismijiet fil-listi uffiċjali tal-milizzja ppubblikati minn Wettinger.[4] L-ebda Stejfen jew Majsi ma jidher f'dawn il-listi miżgħuda b'mijiet ta' Antonini, Bertini, Azimundini, Angilini, Randini u l-bqija. Imma biżżejjed inħarsu lejn il-*Kantilena* nnifisha biex nintebħu bl-influwenza tar-Rumanz f'dak iż-żmien. Il-vers 17 li fih titfaċċa *vintura* – *min ibidill il miken ibidil il vintura* – hu espressjoni idjomatika – xi qawl. Nistgħu ngħidu li dan l-ewwel qawl li nafu

bih fil-letteratura tagħna? Jekk hu hekk, mhux waħdu, għax Olvin Vella jiġbed l-attenzjoni għal qawl ieħor, fuq l-istess tema – *liradi 'al col xebir sura* –[5] fl-istess *Kantilena*. Mill-banda l-oħra, kemm Brincat u kemm Cassola jorbtu l-ewwel qawl ma' għajdut Sqalli: '*Cangia locu o paisi, ca cangi vintura*' (sab Brincat)[6] u '*Cui muta locu muta vintura*' (sab Cassola)[7]. Jien sibt l-istess fid-*Dizionario Italiano* ta' Tommaseo Bellini rreġistrat bħala proverbju Toskan: *Chi muta paese muta ventura*,[8] li fih mhux biss il-kelma *ventura* hi identika imma l-ħsieb jaqbel għalkollox. Fit-tiftix tiegħi f'dokumenti tal-epoka dejjem żammejt għajnejja mberrqa għal xi qawl Malti, imqar jekk moħbi u mkebbeb fi lsien Latin jew Sqalli taż-żmien. Fl-atti tan-Nutar Pawlu Bonell iltqajt, bil-Latin, ma' *imponere falcem in messem alienam*,[9] li seta' kien maqlub mill-Malti 'tmidd minġlek fi ħsad għajrek'. Imbagħad, fl-atti ta' Ġakbu Zabbara ħbatt mal-frażi, bl-Isqalli, *salvari (ut dicitur) la crapa et li cauli*,[10] biex jiddeskrivi sitwazzjoni ta' dilemma; dan l-għajdut ukoll seta' kien xi qawl Malti bħal, ngħidu aħna, 'teħlisha lill-mogħża u lill-kaboċċi'. Imma jkolli nistqarr li t-tnejn, kif ngħidu, qatgħuli l-għatx bil-perżut. It-tnejn li huma jidhru bħala proverbji Taljani fl-istess dizzjunarju ta' Bellini: *Mietere l'altrui campo* u *Salvare la capra e i cavoli*. Minn daqsxejn aktar riċerka min-naħa tas-Sur Salv Mallia, li miegħu qsamt dawn il-ħsibijiet, jirriżulta li l-ewwel wieħed – *mittere falcem in messem alienam* – mhux għajr vers tar-Rabta l-Qadima, sewwasew fid-*Dewteronomju* [23:26], li mbagħad issibu ċċitat f'għadd ta' kitbiet, aktarx ta' natura ekkleżjastika, bħal, ngħidu aħna, il-*Compilatio Decretalium* tal-Papa Girgor IX [1227-1241].[11] Ikolli ngħid li aktar inħsadt dan l-aħħar meta fil-poeżija bil-Grieg Biżantin tas-seklu XII, li qed naħdem fuqha bħalissa, iltqajt mal-qawl Malti 'Min jobżoq fis-sema jiġi f'wiċċu' fil-forma tradotta: *kat' ... ouranou ... ptyein ... to ptysma tois prosôpois estraphê*.[12] Wieħed ma jeskludix li dawn l-espressjonijiet mill-ħajja ta' kuljum nibtu b'mod indipendenti minn xulxin u mhux bilfors li għandna norbtu t-tnissil ta' wieħed minn ieħor. Hekk, ngħidu aħna, dan l-aħħar qawl niltaqgħu miegħu tista' tgħid fl-ilsna tal-pajjiżi tal-Ewropa kollha, ibda mill-Isqalli: *Cu sputa n celu n facci cci torna*, f'bosta varjanti marbuta ma' reġjuni differenti ta' Sqallija,[13] kif ukoll fit-Taljan: *Chi sputa in su, lo sputo gli torna sul viso* [Tommaseo-Bellini]; fl-Ispanjol: *Quien al cielo escupe, en la cara le cae*; fil-Franċiż: *Cracher en l'air pour che cela vous retombe sur le nez*; u għall-verżjoni fit-Tedesk, nizżi ħajr lill-istess Salv Mallia: *Wer gegen den Himmel spuckt, dem fällt die Spucke ins Gesicht*, biex insemmi xi wħud. Minkejja dan, fil-ħafna tiftix u tqallib f'karti li għamilt ma seħħli nsibu f'ebda kitba Latina jew Griega Klassika. Ikollna ngħidu li

l-Ewropej, fid-diversi kulturi tagħhom, kienu jiddisponu, jekk mhux minn *lingua franca*, imma minn ħażna ta' għerf il-poplu espress f'ideat komuni, u li għalhekk forsi ma kellix għalfejn niddiżappunta ruħi daqshekk biż-żewġ qwiel li ħsibthom Maltin.

Dan ma jeskludix il-fatt li kien hawn ukoll influwenza qawwija ta' kultura fuq oħra u aħna, fiċ-ċokon tagħna, aktarx li konna aktar nieħdu milli nagħtu, dejjem iballtulna u aħna nistagħnu. Nerġgħu għal *gueri* tal-*Kantilena* li Cassola jagħtiha sens avverbjali ta' 'qatt' u jnissilha, fl-aħħar mill-aħħar, mill-Franċiż *guère*. Ma' dan ma naqbilx, imma ntenni t-tifsira li taw lill-kelma Wettinger u Fsadni f'vers li jwieżen tajjeb żewġ kunċetti għedewwa l-'issa' u 'l-imgħoddi': issa 'f'għomorkom' (intom li qed taqraw) u l-imgħoddi taż-żmien warrani 'fil-gueri'. Il-kelma 'wara' hi Semitika imma l-kitba *gueri* li ssarraf il-<gu> inizjali fil-<w> oriġinali tgħajjat b'leħen qawwi, 'Hawn għandna influwenza Romanza'. Qabblu ftit kif f'ħalq it-Taljani, li mhumiex kapaċi jlissnu <w> inizjali, l-ismijiet nordiċi *Walter* u *William* saru *Gualtieri* u *Guillelmo* fil-Medjuevu; il-fazzjonijiet politiċi rivali tas-seklu XII *Guelfi e Ghibellini* derivati minn *Welf* u *Waiblingen*; il-Għarbi *Wadi* fl-Ispanjol isir *Guad-*, bħal fi *Guadalajara* u *Guadalquivir*. Imma ninnutaw kif il-kelma Rumanza *warda*, li fit-Taljan saret *guardia*, fil-Malti żammet il-ħoss oriġinali *Wardija*.

Għadna kif semmejna *Quadalquivir*, fil-Malti *Wied il-Kbir*. L-Ispanjol mhux biss bidel <w> f'<gu> imma l-<b> qalibha f'<v>. Dal-fenomenu fil-*Kantilena* jidher kemm-il darba: f'vers 6, għandna <vy> flok <u>; f'vers 10, <vackit> flok <waqgħet>; f'vers 15, <vargia> flok <u arġa'>; u f'vers 19, <v hemme> flok <u hemma>. Forsi din mhix influwenza Rumanza li sa żmien Caxaru kienet ilha tross fuq is-Semitiku żewġ sekli u nofs? Insemmu wkoll il-Latiniżmu *et* (f'vers 19) għall-kopula Maltija <u>, anke jekk dan ma kienx għajr *lapsus* tal-iskriba Brandanu.

Nasal biex ngħid li Pietru Caxaru, li wara kollox il-familja tiegħu ma kenitx ilha daqshekk f'dawn il-gżejjer, kien għadu ma għelibx għalkollox ċerti tendenzi ta' lsien razztu, għalkemm il-Malti kien jaħkmu sew. Niftakru li ta' Caxaru ma setgħux kienu ilhom hawn wisq qabel l-1400. L-ewwel wieħed li jissemma ċar hu missier Pietru stess, Ljuni, li jidher l-ewwel fl-1407 bħala ġurat fil-Ġemgħa tal-Imdina.[14] Hu minnu li sentejn wara jingħad ċar u tond li Ljuni kien *civis et oriundus civitatis et insule Meliveti*,[15] u allura mwieled hawn, imma hemm x'jagħtina x'nifhmu li kien tal-ewwel ġenerazzjoni ta' Caxari li twieldu hawn. Dan insejsu fuq il-fatt li Ljuni kellu rabtiet ma' armamenti u ma' Sant'Anġlu – fl-1429 jidher bħala espert f'dan il-qasam qed jagħti pariri fuq l-armamenti

f'Sant'Anġlu[16] – fejn ukoll niltaqgħu għall-ewwel darba, fl-1375, ma' ċertu Berengarju Caxarellu[17] – Caxaru ż-żgħir, jew forsi Caxaru l-miżwed – bħala *serviens* f'Sant'Anġlu, li seta' kien missier Ljuni u n-nannu ta' Pietru. Jiġifieri Pietru kien tat-tieni ġenerazzjoni mwieled hawn u l-mod ta' diskors f'familja ma jinbidilx daqshekk malajr. Insaħħaħ dan b'kumment li kont għaddejt *en passant*, u forsi tar mar-riħ, f'xi ħaġa li kont ktibt dwar Għawdex meta rrimarkajt dwar il-pronunzja tal-/q/ fil-Kottonera.[18] Hu fenomenu stramb għall-aħħar kif tibqa' ssib b'persistenza din il-pronunzja qadima Għarbija awtentika f'kuntest kożmopolita mniġġes għall-aħħar, bħal fil-Kottonera fejn il-baħrin barranin ġejjin u sejrin bħal imkiekek. Kont attribwejt dal-fenomenu, u għadni ma bdiltx l-opinjoni, lill-immigrazzjoni lejn il-Kottonera ta' bosta Għawdxin li wara l-1551 fittxew il-kenn ta' swar samma. Din l-immigrazzjoni hi identifikata u kwantifikata mill-kunjomijiet karatteristiċi Għawdxin li xxettlu fl-Isla, Bormla u l-Birgu wara l-Assedju bħalma huma Mintoff, Mejlaq, Mercieca, Boffa, Cefai, Amaira, Theuma u bosta oħra. Dawn ġabu magħhom il-/q/, għaddewha minn ħalq nisel għal ieħor u għadek issibha hemm sal-lum, erba' sekli wara. Ċerti fattizzi ta' lsien ma jgħosfrux kif ġieb u laħaq u, allura, li Pietru Caxaru kien baqa' jitkellem bħal niesu seklu wara li ġew hawn ma għandhiex għax taħsadna.

Irid jingħad ukoll li jeżistu raġunijiet storiċi oħra għala wieħed kien jesprimi ruħu b'ċertu mod f'nofs is-seklu XV. Qed nirreferi għall-forzi soċjali ta' x'kien moda dak iż-żmien, kif diġà aċċennajna fil-każ tad-diminuttivi fl-ismijiet. Ma rridux ninsew li Malta ta' nofs is-seklu XV kellha warajha passat. Biżżejjed insemmu li mitejn sena biss qabel, fl-1241, il-popolazzjoni tal-gżejjer tagħna kellha profil demografiku stramb għall-aħħar. Barra mill-kontinġenti ta' suldati u d-dipendenti tagħhom l-aktar f'Sant'Anġlu, u barra mill-familji Lhud – numru żgħir minnhom – l-għadd ta' familji Misilmin f'Malta kien erba' darbiet dawk ta' Għawdex – 681 f'Malta għall-155 f'Għawdex – hekk kif wieħed jistenna li għandu jkun. Bil-maqlub ta' dan, l-għadd tal-Insara f'Għawdex kien erba' darbiet dawk ta' Malta – 203 f'Għawdex għas-47 biss ta' Malta – xejn milli wieħed jistenna. Dan l-iskwilibrju hu rifless fid-dikotomija li eżistiet bejn il-kunjomijiet Għawdxin u dawk Maltin taż-żmien ta' wara imma qabel l-1551, kif wera tajjeb Wettinger.[19] Fi żmien biss għaxar snin minn dan iċ-ċensiment, jiġifieri sakemm miet l-Imperatur Federiku II, *Stupor Mundi*, dan kollu kellu jinqaleb ta' taħt fuq għax ma kellhomx jibqgħu iżjed Misilmin f'dawn il-gżejjer. Min webbes rasu f'dinu temm jiemu fil-jasar f'Luċera. Imma jibqa' l-fatt ukoll li, bil-maqlub ta' li ġara fi Sqallija, l-ilsien Għarbi ma ntemmx f'Malta imma żviluppa fil-Malti li nitkellmu intom u jien u li għadda mill-

fażi riflessa fil-*Kantilena*. Li tiġi turufnat f'Luċera kienet tfisser it-telfien tal-proprjetà immobbli tiegħek kollha u għall-bdiewa din kienet tfisser it-telfa ta' kollox. Mhux ta' b'xejn li 'min ibiddel il-miken u l-vintura' huma dawk li ma jippossjedu xejn – il-fqar u l-intellettwali! Dan fisser għal Malta kontinwità etnika mas-snin ta' qabel l-1250.

Wieħed jifhem li t-trawma li bilfors għaddew minnha dawk li saru Nsara taħt dan it-tip ta' pressjoni stampat f'moħħhom il-kitba li setgħu jaqraw ċar qed tinkiteb fuq il-ħajt ta' ħajjithom. Żmien l-Iżlam kien intemm u l-gżejjer issa, aktar minn qatt qabel, bdew iħarsu lejn l-Ewropa, Latina u Kristjana. Ma tantx baqgħet moda li jkun jismek Pietru imma kunjomok Moħammed, u għalhekk kont tippreferi jibdew isejħulek Mamo. Hekk ukoll min kien kunjomu Dejf issa beda jissejjaħ Magro u, għal xi żmien, min kien Psaila sar Cipolla. Li turi li int tal-kulur politiku korrett beda jkun importanti ħafna u għal dan wieħed għandu aktarx jattribwixxi l-proliferazzjoni tal-mijiet ta' kappelli u knejjes żgħar mitlufa fil-kampanja Maltija, knejjes li kienu jinfetħu biss darba f'sena għall-festa tal-qaddis, li ma nbnewx għall-konvenjenza tal-kult imma, kif isostni Luttrell, bħala tixjir tal-bandiera[20] – l-istandard Kristjan iperper fuq l-għelieqi ta' Fanġu Zrinzu. Popolazzjoni ta' 10,000 seħħilha tipproduċi qrib il-500 kappella; mhux inqas minn waħda għal kull 20 ruħ! Ir-riħ Ewropew Latin-Kristjan kien qed jonfoħ qawwi u l-*Kantilena*, li nkitbet f'din il-klima, dan tirriflettih minkejja l-Malti safi li nkitbet bih. Ta' min wieħed jidħol sew u aktar fil-fond fir-raġunijiet li setgħu ħajru u qanqlu 'l Caxaru jikteb bil-Malti li kiteb, imma dan jeħodna nimirħu 'l bogħod u joħdilna ħafna aktar żmien milli għandna.

Dwar il-Malti Semitiku tal-*Kantilena* rrid niġi għal punt wieħed biss. Nirrimarka li dan hu mbiegħed sew mill-Malti tal-lum, imma li daqshekk ieħor bogħod mill-Għarbi Klassiku li minnu tnissel u li kull kuntatt miegħu kien intilef wara n-Normanni. Bħala eżempju nindika kif, min-naħa l-waħda, barra dak li diġà għedna, nilmħu l-użu mifrux tal-vokali <e> u <o> li ma jeżistux fl-Għarbi Klassiku, imma wkoll kif, mill-banda l-oħra, id-<d> terminali ta' <ard> għadha mhix korrotta f'<t>. Imma hemm ħaġ'oħra li rrid insemmi għax tolqotni mill-qrib u ddarrasni sew. Ninnutaw il-vokali tal-leħen li fil-*Kantilena* titqiegħed bejn l-ewwel żewġ konsonanti, bħal f'<migħallimin> (vv. 8, 12), meta eqreb lejn żmienna, iż-żewġ konsonanti ġew iserrħu ma' xulxin – kif illum ngħidu <żmien> flok <żimen> tal-*Kantilena* (vv. 7, 14) – u, biex niffaċilitaw it-tleħħin bdejna ngħidu <imgħallmin>, bil-vokali tal-leħen titqiegħed quddiem. Hekk ukoll, ngħidu aħna, fil-*Kantilena* nsibu <mirammiti>

(vv. 7, 10, 11, 14, 15) meta aħna ngħidu <imrammti>, jew <rimitine> (v. 4) flok <irmietni>. Ma rridx ma nżidx li Caxaru mhux konsistenti miegħu nnifsu meta jikteb <imgammic> (v. 4), meta messu kiteb <migħammiq> fuq il-mudell tal-oħrajn; forsi nistgħu nikkonkludu minn dan li nofs is-seklu XV kien bidu ta' fażi tranżitorja għal dal-fenomenu. Ngħid 'bidu ta' fażi' billi Ġan Franġisk Abela wkoll jikteb *Gineyna tal Miggiar*, u *Ginen el Feres*, u *Bidenia*. Lanqas ma nistgħu ngħidu li billi dawn kollha ismijiet ta' lokalitajiet wieħed aktarx għandu jaħseb li Abela kien qed jikkopja minn xi dokumenti eqdem, aktar milli li sa nofs is-seklu XVII kienu għadhom jitkellmu hekk, għax fid-'Dizzjunarju tal-Vallicelliana' li ppubblika Cassola wkoll insibu *genien*, *gemiel* u *gemiet*, miktuba hekk flok *ġnien*, *ġmiel* u *ġmied*. Hu x'inhu, il-każ irid jiġi studjat aktar. Imma b'dispjaċir ikolli ngħid li dan l-aspett *karatteristiku* tal-Malti eqreb lejna issa nqered bir-regola l-ġdida li tinsisti li nikteb l-<għ> quddiem fil-forom kollha tan-nomi b'<għ> bħala l-ewwel konsonanti radikali. Hekk ġejna rmejna proprju dak li hu tagħna u li jagħżilna mill-Għarbi. Illum aħna nitkellmu Malti u mhux Għarbi.

Daqshekk dwar il-lingwa. Xi ħaġa dwar il-poeta:

F'dawn l-aħħar erbgħin sena minn meta nstabet il-*Kantilena* tfaċċaw għaddawl għadd ta' dettalji dwar il-ħajja ta' Pietru Caxaru li jgħinu biex tinqala' aħjar il-personalità tiegħu. Mid-dokumenti li sibt f'Palermo joħroġ li n-Nutar Caxaru kellu tilwima ħarxa mall-kollega rivali tiegħu, in-Nutar Antonju de Sarlo. Dan de Sarlo kien wieħed mill-ftit li nafu bihom li l-Università ħarġitlu borża ta' studju biex jissokta jistudja barra minn Malta, fi Sqallija, minn fejn ħa l-lawrja fl-1470. Nimmaġinah li kellu r-riħ fil-qalgħa u, minħabba f'hekk, li kellu mnieħru mxammar sew. Ftit wara li ġie lura, ma damx ma beda jaqla' l-inkwiet fil-Ġemgħa tal-Università stess li ħallsitlu u mantnietu meta, kontra l-privileġġi sagri tal-gżira, ra kif għamel biex ġab Kummissarju Rjali minn Sqallija biex jinvestiga l-aġir tal-Ġemgħa. Dan, Caxaru, meqjus minn de Sarlo bħala *capitali inimicu*, ma kienx ser joqgħod għalih, u billi Caxaru kien imħallef u attiv sew fil-Ġemgħa ma damx ma kiser difru miegħu aktar minn darba. Darba minnhom f'lejla ta' Jannar 1473 sa wasal biex silet is-sejf kontra Caxaru waqt skorta tal-belt, li wasslet lil Caxaru jħarrku quddiem il-Ħakem fuq diversi kapi ta' akkuża. Darb'oħra, Caxaru reġa' tellgħu l-qorti fuq akkuża, serja ħafna għal dak iż-żmien, li kien saħħar billi allegatament de Sarlo kien qatel ħmar biex joħodlu lsienu u l-mudullun għal skopijiet ta' maġija.[21] De Sarlo spiċċa l-ħabs, imma ma damx ma nħeles meta l-qaddisin li kellu fil-għoli daħlu għalih u kellmu lil min kellhom ikellmu. Seta' kien

dan parti mill-inkwiet fil-ħajja ta' Caxaru li taċċenna għalih il-*Kantilena*? Possibiltà, jekk biss remota.

Dan għednieh biex nagħtu ħjiel ta' xi jkun għad baqa' li jinstab li jista' jixħet aktar dawl fuq il-ħajja tal-poeta. U biex nagħlaq, dettall żgħir dwar il-kopista Dun Brandan Caxaru li, minkejja t-titlu ta' 'Dun' kellu sebat itfal, kollha *figli maschi*, mill-konkubina tiegħu Katarina Azzopardi; għallinqas hekk jgħid l-arblu tar-razza tal-familja Caxaru ppubblikat mal-*Kantilena*. Imma l-Arkivju Parrokkjali tan-Naxxar jikxef xi ħaġ'oħra: fil-11 ta' Awwissu 1549 insibu magħmudija ta' tarbija, tifla li semmewha Mariola, u li ommha kienet *la figlastra di Notaro Brandano Caxar di Mosta*.[22] Mela Brandanu kellu wkoll tifla. Aċċennajna wkoll għall-bidu tal-Caxarijiet f'dawn il-gżejjer. Xieraq nagħlqu bit-tmiem. Minn arkivju parrokkjali ieħor, did-darba tal-Isla, jirriżulta wkoll li l-aħħar Caxaro f'dawn il-gżejjer, ċertu Saba Caxaro ġuvni, kien joqgħod l-Isla f'numru 9, *Via San Francesco* sa xi l-1834.[23]

Noti

1 G. Wettinger u M. Fsadni O.P., *Peter Caxaro's Cantilena: A Poem in Medieval Maltese* (Malta: Lux Press 1968); Idem, *L-Għanja ta' Pietru Caxaru: Poeżija bil-Malti Medjevali* (Malta: Printwell 1983).

2 A. Cassola, 'On the meaning of *gueri* in Petrus Caxaro's cantilena', *Melita Historica*, viii/4 (1983) 315-317.

3 G. Wettinger, 'Looking back on the Cantilena of Peter Caxaro', *Journal of Maltese Studies*, 12 (1978) 102.

4 G. Wettinger, 'The Militia List of 1419-20', *Melita Historica*, v/2 (1968) 80-106. Idem, 'The Militia Roster of Watch Duties of 1417', *The Armed Forces of Malta Journal*, 32 (1979) 25-42.

5 O. Vella, 'Liradi 'al col xebir sura: Qawl ieħor fil-*Kantilena*', *Melita Historica*, xiii/4 (2003) 405-407.

6 G. Brincat, 'Critica testuale della Cantilena di Pietro Caxaro', *Journal of Maltese Studies*, 16 (1986) 21.

7 A. Cassola, 'The "Cantilena", Maltese and Sicilian Proverbs', *Journal of Maltese Studies*, 25-26 (1994-95) 65.

8 N. Tommaseo u B. Bellini, *Dizionario della Lingua Italiana*, 8 vol. (Pisa-Roma-Napoli: Torinese 1879).

9 S. Fiorini, *Documentary Sources of Maltese History [=DSMH]*, I/3 (Malta: University Press 2005), Doc. 4 (3.ix.1467).

10 *Ibid.*, Doc. 212 (30.x.1486).

11 *Compilatio Decretalium D. Gregorii IX*, Liber III Caput V.

12 J. Busuttil, S. Fiorini and H. C. R. Vella, *Tristia ex Melitogaudo: Lament in Greek Verse of a XIIth - century Exile on Gozo.* (Malta: BestPrint 2010). Versi tal-poeżija 6-8 ta' fol. 86.

13 Ara, G. Piccitto, *Vocabolario Siciliano*, 5 vol. (Catania-Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani 1977-2002).

14 *DSMH* II/2: 105.

15 Archivio di Stato Palermo, Protonotaro 5, f. 190 [1409].

16 *DSMH* II/2:275.

17 *DSMH* II/1:126.

18 S. Fiorini, 'The Resettlement of Gozo after 1551', *Melita Historica*, ix/3 (1986) 213.

19 G. Wettinger, 'The place-names and the personal nomenclature of Gozo: 1372-1600', *Oriental Studies* (Leeds, 1980) 173-198.

20 A. Luttrell, 'Church Patronage and Burial Practice in Malta', f'T.F.C. Blagg *et al.* (ed.), *Excavations at Ħal Millieri, Malta* (Malta: Gutenberg 1990) 114.

21 S. Fiorini, *DSMH.* I/3. Notarial Documents No3. Notary Paulo Bonello MS. 588: 1467-1517; Notary Giacomo Zabbara MS. 1132: 1471-1500. (Malta, 2005), xlvi.

22 Arkivju Parrokkjali, in-Naxxar, Liber Baptizatorum I, f. 14^{v}.

23 Arkivju Parrokkjali, l-Isla, Liber Status Animarum (1834?).